

1936 г. было выдано 80 тыс. паспортов желавшим уехать сельским жителям, а в первом квартале 1937 г. – еще более 39 тыс. шт. [21, 17]. Это сказалось и на сокращении количества трудоспособного колхозников: в 1937 г. в среднем на один колхоз приходилось 123 чел., а в 1940 г. – 108 чел. [22, 10].

В заключении мы можем сделать вывод, что итоги экономического (низкая урожайность основных полевых культур, состояние животноводческой отрасли, потерявшей в годы коллективизации до 50% доколхозного поголовья, невысокая трудовая дисциплина в колхозах и др.) и социального развития (периодически возникающий голод, усиление миграционных процессов и др.) предвоенной колхозной деревни Среднего Поволжья свидетельствуют о том, что в настоящее время следует с осторожностью утверждать о ее поступательном и динамичном развитии, о чем так трубила еще в сталинское время официальная историческая наука.

Сталинская модернизация деревни стала серьезным испытанием для крестьянского социума республик Среднего Поволжья. Удар, нанесенный по национальному (мордовскому, чувашском, марийскому) крестьянству, по целому ряду причин оказался более чувствительным. Под давлением внешних обстоятельств усилилась миграция из сельской местности в города и рабочие поселки РСФСР, где мордва, чуваш, марийцы и представители других "нацменьшинств" забывали свой родной язык и народные обычаи. Началось продолжающееся до сих пор вымирание села.

1. Данилов В.П., Зеленин И.Е. *Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии. // Отечественная история. – 2004. – № 5.*
2. Ивницкий Н.А. *Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов): Учеб. пособие для вузов и школ. – М., 1996.*
3. Ивницкий Н.А. *Репрессивная политика Советской власти в деревне (1928 – 1933 гг.). – М., 2000.*
4. Ивницкий Н.А. *Судьба раскулаченных в СССР. – М., 2004.*
5. Кондрашин В., Пеннер Д. *Голод: 1932 – 1933 годы в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани). – Самара; Пенза, 2002.*
6. *Новейшая история Отечества: XX век: Учеб. для студентов высш. учеб. заведений: В 2 т. – М., 1998. – Т. 2.*
7. Милосердов В.В., Милосердов К.В. *Аграрная политика России – XX век. – М., 2002.*
8. *Мордовия в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: В 2 т. / Под общ. ред. В.А. Юрченкова; НИИ гуманитар. наук при Правительстве РМ. – Саранск, 2005. – Т. 1.*
9. Разживин В.Ф. *Динамика сельского населения Мордовской АССР (1936 – 1979 гг.). // Сельское хозяйство и крестьянство Среднего Поволжья в условиях развитого социализма. – Чебоксары, 1982.*
10. Надькин Т.Д. *Сталинская аграрная революция и крестьянство (на материалах Мордовии). – Саранск, 2006.*
11. ЦГА РМ. – Ф. Р-238. – Оп. II. – Д. 87.
12. ЦГА РМ. – Ф. Р-228. – Оп. 3. – Д. 16.
13. ЦГА РМ. – Ф. Р-238. – Оп. 3. – Д. 138.
14. ЦГА РМ. – Ф. Р-662. – Оп. 30. – Д. 171.
15. ЦГА РМ. – Ф. Р-238. – Оп. 1. – Д. 183.
16. ЦГА РМ. – Ф. Р-238. – Оп. 3. – Д. 22.
17. Солдаткин А.П. *Голод в судьбе советского крестьянства Мордовии // Крестьянин в миру и на войне: Матер. III Меркушкин. науч. чтений. – Саранск,*

2005.

18. ЦГА РМ. – Ф. Р-238. – Оп. 3. – Д. 3.
19. Данилов В.П. *Введение. Советская деревня в годы "Большого террора" // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Док. и материалы: В 5 т. Т. 5. 1937 – 1939. Кн. 1. 1937. – М., 2004.*
20. Абрамов В.К. *Мордовский народ (1897 – 1939). – Саранск, 1996.*
21. ЦГА РМ. – Ф. Р-228. – Оп. 1. – Д. 198.
22. *История советского крестьянства Мордовии. Ч. 2. – Саранск, 1989.*

В.А. Нестеренко

КОЛЛЕКТИВІЗАЦІЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1920 – 1930-ТІ РОКИ

Актуальність проблеми колективізації єврейського населення Правобережної України в 1920 – 1930 рр. визначається важливим місцем єврейського населення у соціально-економічній системі.

У міжвоєнний період на теренах Правобережної України (Волині, Київщини, Поділля) проживало чимало етнічних спільнот: українців, росіян, поляків, євреїв, німців, чехів та ін. У соціальній структурі українського, польського, німецького населення переважали селяни, серед російського та єврейського народів – мешканці міст та містечок. Останні у дореволюційний період, за окремими винятками, не займалися хліборобською працею. Однак, докорінна ломка дореволюційної соціальної структури, що відбувалась в радянські часи, змінила соціальний статус багатьох євреїв Правобережжя. В цих умовах ЦК КП(б)У, РНК УСРР зробили спробу створити єврейські сільські колективні господарства. Саме створення та діяльність єврейських колгоспів і є предметом даної роботи.

Значена тема вже має певне відображення в українській історіографії. Так, піонером дослідження колективізації єврейського населення у окреслений період можемо вважати Б.В. Чирка [1], який у своїй монографії подав докладну статистичну інформацію про кількість єврейських колгоспів у Радянській Україні. Однак його робота має дещо описовий характер. О.В. Козерод, досліджуючи становище євреїв у Радянській Україні, побіжно розглянув проблему колективізації єврейського населення [2]. У статті Я.С. Хонігсмана [3] проаналізовано процеси колективізації та занепад єврейського землеробства в Радянській Україні. Стислий аналіз основної літератури з проблематики, що досліджується, міститься в історіографічній праці О.Рафальського [4]. Однак, варто відзначити, що два останні автори звернули головну увагу на південні та східні регіони УСРР.

Становище єврейського населення Правобережної України також не залишилося поза увагою дослідників. Так, у працях Т.П. Антонішеної, Л.Л. Місінкевича, П. Слободянюка проаналізовано низку аспектів історії єврейських громад на Поділлі [5] та досліджено процес єврейського землевпорядкування.

Однак, незважаючи на значну кількість наукових та краєзнавчих праць із зазначеної тематики, окремі її аспекти потребують подальших студіювань. Зокрема,

це стосується проблеми ефективності праці єврейських колгоспів, ставлення місцевих селян до їх діяльності тощо.

Об'єктом дослідження є становище єврейського населення Правобережної України в 1920 – 30-ті рр. предмет – колективізація єврейського населення Правобережної України в зазначений період.

Отже, автор ставить за мету розкрити наступні питання: 1) висвітлити передумови та причини створення на Правобережній Україні єврейських сільських колективних господарств; 2) прослідкувати ставлення місцевого українського селянства до єврейського землеклаштування; 3) проаналізувати процес форсованої колективізації єврейських сільських господарств наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр.

Перші єврейські сільські колективні господарства влада почала створювати у 1923 – 1924 рр. Це рішення було обумовлено кількома соціально-економічними та політичними чинниками. Розгортання НЕПу, вузький торговельний ринок, жорстка конкуренція призвели до того, що багато єврейських торговців та ремісників розорились і поповнили лави так званого "асоціального" елементу. Матеріальне становище їх було надзвичайно важким. Євреї перенаселених містечок Волині та Поділля стали соціальною базою для єврейських нелегальних партій (соціалістів-ісраїлістів, Гехолуц та інших), які критикували різні заходи радянської влади. Проводячи політику переселення євреїв, центральні та місцеві органи намагались зменшити соціальну напругу у містах та містечках Правобережної України, підняти матеріальне становище їх мешканців тощо.

Спочатку єврейські сільські колективні господарства були не великі і об'єднували порівняно небагато людей. Так, у 1924 р. в Шепетівському окрузі Волинської губернії почали діяти 6 єврейських сільськогосподарських колективів, що мали від 63 до 220 десятин землі, які охопили 457 осіб. Більшість євреїв-колгоспників мешкали у містечках (Грицеві, Острополі та інших) [6, 141].

У 1924 р. хліборобські єврейські колективні господарства були утворені в Дунаєвецькому, Чемеровецькому, Солобовецькому районах Кам'янецького округу Подільської губернії. Вони також не були чисельними і об'єднували тільки 10-14 єврейських сімейств. Наприкінці цього року на Кам'янецьчині вже діяло 13 єврейських сільськогосподарських колективів та 5 інтернаціональних, куди входили як українці, так і євреї [7, 102].

У цілому, станом на 1 квітня 1925 р. в Подільській губернії налічувалось 75 єврейських сільськогосподарських колективів. Але в умовах значного малоземелля, коли на одного мешканця краю приходилось лише 0,77 десятин землі, а на одного єврейського їдця – 0,65 десятини, говорити про розширення кількості єврейських колгоспів було неможливо. До того ж часто місцеві керівники чинили різні перепони створенню таких колгоспів. Так, у Кам'янецькому окрузі двом єврейським колгоспам надали погану для меліорації землю тощо [8, 480].

Створення єврейських колгоспів на теренах Правобережної України, де зажди було велике малоземелля, викликало велике незадоволення серед місцевого українського селянства, яке також

претендувало на колишні поміщицькі землі. Наприклад, в селі Двиговка Вінницького округу селяни погрожували євреям, котрі об'єднались в колективне сільське господарство, що якщо вони не продадуть їм землю, то вони влаштують єврейським поселенцям погром [9, 28]. У містечку Оринин Подільської губернії єврейському колективному господарству, до якого увійшли мешканці містечка, які постраждали від погромів та імперіалістичної війни, було виділено 25 десятин землі із місцевого земельного фонду. Але ця земля була передана місцевому КВД. Завідувач районної спілки відверто висловився, що "поки він тут, євреї землі у містечку не отримають" [10, 19]. В 1926 р. у Вінницькому окрузі були випадки розгрому селянами єврейських колгоспів. У жовтні при невідомих обставинах згоріло майно єврейського колективу в Дунаєвецькому районі [11, 28]. Подібних випадків спостерігалось чимало.

Такі тенденції змусили центральні та місцеві органи влади відмовитись від створення нових єврейських колгоспів на теренах Правобережної України. Товариство "Озет", місцеві комзети почали організовувати переселення євреїв, бажаючих працювати у сільському господарстві, до південних і східних регіонів УСРР, а пізніше – на Далекий Схід. Там їм надавались земельні ділянки, реманент, худоба. І хоч процес переселення також був складним і неоднозначним, супроводжувався різними конфліктними ситуаціями, завдяки цим заходам вдалось певним чином зменшити соціальну напругу у містечках та дещо покращити матеріальний стан їхніх мешканців.

Протягом наступних кількох років кількість єврейських колективних господарств на Правобережній Україні майже не збільшувалась. Їх матеріальне їхнє становище продовжувало залишатись складним. Так, у Проскурівському окрузі у 1927 р. шість єврейських колгоспів охоплювали тільки біля 200 осіб, і хоч вдалось дещо "оздоровити" колгоспи ім. Буценка і Рафеса в Михальпільському районі, їхнє становище все ще продовжувало залишатись незадовільним [12, 1]. Ефективній праці єврейських колгоспів, крім матеріальних труднощів, відсутності реманенту та худоби, завважало також і те, що колишні торговці чи кустарі, на відміну від українців, поляків чи німців, не мали ніякого досвіду сільськогосподарської праці.

Восени 1929 р. керівна верхівка СРСР взяла курс на форсовану колективізацію сільського господарства, яка по-різному була зустрінута етнічними спільнотами Правобережжя. Українські, польські, німецькі, чеські селяни чинили опір насильницькій колективізації, подекуди піднімались на боротьбу. Наприклад, у лютому-березні 1930 р. селянськими повстаннями були охоплені всі райони Шепетівщини, що змусило центральну українську владу увільнити з роботи керівників цього округу [13].

Напередодні форсованої колективізації було проведено обстеження стану колективізації і єврейського населення УСРР. Щоправда, відомості надійшли тільки з 11 округів республіки: Уманського, Кам'янецького, Шепетівського, Проскурівського, Бердичівського, Коростенського та деяких інших. Ці неповні дані говорили про те, що в цих округах восени 1929 р. діяло 94 єврейських колгоспів, однак вони охоплювали тільки 5,28% єврейських господарств [14,

86]. Але відсоток колективізації серед євреїв перебільшував заплановані показники, хоча значно коливався в залежності від регіону. Найбільшим він був в східних і південних районах УСРР, найменшим – у Вінницькому (1,3%), Коростенському (2,1%), Тульчинському (2,7%) округах [14, 111].

За соціальним станом близько 70% членів єврейських колгоспів були незаможниками, 17% – середняками, 13% складали так звані "декласовані" елементи [14, 111]. У перспективному плані перед працівниками свбюро УСРР ставилось завдання: взяти курс на створення спеціалізованих містечкових колгоспів, які б займались скотарством, птахівництвом, розведенням технічних культур. Особлива увага зверталась на створення нових єврейських колгоспів на території Правобережної України.

Факти свідчать, що єврейське населення не так рішуче реагувало на пришвидшені темпи колективізації, як українське чи польське. Кількість єврейських сільських господарств швидко зростала і в офіційних тогочасних документах не відзначено випадків опору з боку євреїв до форсованих методів здійснення колективізації.

У 1930 р. співробітники окружних єврейських бюро взяли курс на укрупнення єврейських колгоспів, переведення ГОЗів на статут артілі і "втягнення" до них нових членів з містечкової бідноти. Земельні господарства євреїв, які все ж таки не хотіли вступати до колгоспів, передбачалось ліквідувати. Враховуючи ту обставину, що євреї недостатньо ефективно працювали на землі, єврейським колгоспам передбачалось надати скотарсько-птахівничий напрямок [15, 101 – 102]. Процес реорганізації єврейських колгоспів супроводжувався чисткою "непманівських" елементів, як це відбулось у колективних господарствах "Рационаліст" (містечко Деражня), "Труд" (містечко Ярмолинці) Проскурівського округу [12, 50].

У 1931 р. спеціальною державною комісією було обстежено стан колективізації прикордонних районів Радянської України і констатовано, що розвиток колективізації по окремих національних меншостях є нерівномірним. Єврейських одноосібних сільськогосподарських господарств практично не залишилось. Майже всі євреї, котрі працювали в аграрному секторі, стали членами колективних господарств, причому багато з них увійшли до українських колгоспів. Як загальне явище, помічалось, що єврейські районні організації з більшою увагою відносяться до "своїх" колгоспів і всіляко їм допомагали. Щоправда, в Жванці, Новій Ушиці існувала думка про безперспективність містечкових єврейських колгоспів і про необхідність їх ліквідації у прикордонній місцевості [16, 27 – 36].

Голодомор 1932 – 1933 рр. торкнувся і членів єврейських колгоспів. Він остаточно зруйнував єврейське одноосібне сільське господарство. Тепер всі євреї, які працювали в аграрному секторі, стали членами колгоспів, кількість яких збільшилась. Це питання вимагає додаткового вивчення.

У 1934 р. до Й. Сталіна та Л. Кагановича надійшла доповідна записка від керівництва УСРР "Про політичний і господарчий стан прикордонної смуги УСРР", в якій мова йшла і про колгоспний рух серед євреїв. У цьому документі відмічалось, що проблема по залученню єврейської містечкової бідноти до

виробничої праці в колгоспах до кінця вирішена ще не була. Частина єврейських колгоспів працювала задовільно, але сільські колективні господарства на кордоні з Румунією та Польщею (у містечках Яруга, Жванець, Волочиськ на Поділлі) продовжували перебувати у жалюгідному стані [17, 3].

Про стан єврейських колгоспів у Вінницькій області розповідається у статті керівника агітпропу Вінницького облвиконкому Ф. Самутіна, що була опублікована у центральній пресі. Автор відмітив, що в цей час в області діяло 92 єврейських колгоспів, серед яких виділялись колективні господарства в Оринині, Дунаївцях, які "є ведучими колгоспами в районах, що краще виконують державні зобов'язання і мають кращі показники господарювання" [18].

У другій половині 1930-х років владою було проведено чистки колгоспів національних меншин. На Волині та Поділлі особливо потерпіли польські та німецькі колективні господарства, чисельність яких щомісяця скорочувалась. Керівники та члени єврейських колгоспів, хоч не зазнали таких широкомасштабних репресій, але також потерпіли від тоталітаризму.

У 1938 – 1939 рр. всі національні колгоспи в Радянській Україні було реорганізовано. З офіційних документів того часу зникає словосполучення "єврейський чи польський" національний колгосп, хоча сільські колективні господарства, де більшість становили євреї, функціонували до нападу Німеччини на Радянський Союз.

Таким чином, колективний рух серед єврейської спільноти Правобережної України пройшов кілька етапів. Перші єврейські національні колгоспи з'явилися в 1923 – 1924 рр. Вони були малочисельними і не охоплювали великої кількості людей. Оскільки вільної землі в регіоні не вистачало і до політики переселення євреїв на землю негативно ставились місцеві селяни, збільшення кількості єврейських колгоспів центральними та місцевими органами влади не передбачалось. У процесі форсованої колективізації 1929 – 1930-х рр. більшість єврейських сільських господарств було колективізовано. Вони мали переважно скотарський та птахівничий напрямок. Колективізація євреїв Правобережної України поступалась аналогічним процесам в інших регіонах УСРР. У 1938 р. єврейські національні колгоспи, які виконали свою роль у залученні людей "до соціалістичного будівництва", були реорганізовані або ліквідовані. У цілому цей процес вимагає додаткового детального дослідження як з боку істориків так і краєзнавців.

1. Чирко Б. В. *Національні меншини в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.)* // НАН України: Інститут національних відносин і політології. – К., 1995.
2. Козерод О. В. *Переломные годы. Еврейские общины Украины в первое послевоенное десятилетие (1919-1929 гг.)*. – Х., 1998.; Козерод О. В. *Євреї України в період нової економічної політики*. – К., 2003.
3. Хонігсман Я. С. *Колективізація, голодомор, занепад єврейського землеробства в Україні* // Український історичний журнал. – 1994. – №2 – 3. – С. 66 – 74.
4. Рафальський О. *Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис*. – К., 2000.
5. Антонішина Т. П. *Архівні джерела про українсько-єврейські взаємини на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.* // Наукові записки Вінницького педагогічного державного

- педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія "Історія". – 2007. – Вип. XII.; Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20 – 30-ті рр. ХХ століття). – К., 2001; Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України. – Хмельницький, 2005.
6. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. 766. – Оп. 1. – Спр. 278.
  7. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 88.
  8. Поділля в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.). – Вінниця, 1957.
  9. Державний архів Вінницької області. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 282.
  10. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 116.
  11. ДАХО. – Ф. 458. – Оп. 1. – Спр. 61.
  12. ДАХО. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 122.
  13. Урок Шепетовки // Вісті ВУЦВК. – 1930. – 7 квітня.
  14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 456.
  15. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 2. – Спр. 26.
  16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 417.
  17. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6582.
  18. Самутін Ф. Квітне культура нацменшостей // Вісті ВУЦВК. – 1935. – 2 січня.

Л.В. Нізова

ПІДПОРЯДКУВАННЯ ДРІБНОГО ВЛАСНИКА ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННЮ (НА ПРИКЛАДІ ІНТЕГРАЦІЇ КУСТАРІВ І РЕМІСНИКІВ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНУ СИСТЕМУ УСРР)

Приборкання стихійного нагромадження первісного капіталу в дрібного власника у перехідний до індустріальних відносин період є необхідним завданням державного управління. Наприкінці ХІХ ст. в цього власника широко виявилася деструктивна підприємницька форма – будь-якою ціною нагромадити капітал. Під час "цієї" золотої лихоманки він, разом із представниками великого капіталу знищує навколишню природу й моральність у суспільстві. Державно-монополістичне управління в перехідний період повинне стати перепорою стихійному розвитку тіншового підприємництва, де дрібний капітал має бути виявлений та підпорядкований.

Через специфіку свого виробника дрібний капітал уміло маскується у тіншовій формі, насамперед на початку розвитку капіталістичних відносин, оскільки нагромадження останнього пов'язане з хижацькими виявами його самого під час експлуатації виробників. Він особливо небезпечний тим, що експлуатує сировинні ресурси країни, дрібних товаровиробників, котрих він уміло закабальє, як рабів, що створюють для нього капітал.

У дрібних власників внаслідок реалізації специфіки неконтрольованих максимальних вимог до товаровиробників здійснюється і бажання постійно збільшувати норму експлуатації. Ці можливості, разом із відсутністю контролю провокують його спокусу: розбагатіти й наздогнати великий капітал. Такий максималізм продиктований товарно-грошовими можливостями, що відкрилися, безконтрольністю з боку державної влади та постійно гнітючою заздрістю до великого капіталу. Дрібний власник дуже поспішає скористатися наданими умовами, оскільки об'єктивно залежить від короткого зоряного часу у перехідний

період первісного нагромадження, коли великий капітал ще сам перебуває на стадії свого розвитку і не контролює всі сфери виробництва, тимчасово заповнений першим. Перехідний період дає простір дрібному капіталу зосередитися на експлуатації своєї вотчини у виробництві. Й чим більше зволікається в цей період розвиток великого капіталу та створюється будь-яке безладдя у країні, тим вигідніше дрібному власнику розширити строки використання свого виробництва для максимального нагромадження капіталу. Тому політика представників дрібних власників (буржуазних партій) у перехідний період всіляко провокує до знищення реформаторів, участі у війні, революціях, щоб затягти процеси розвитку, які сприяють продовженню перехідного періоду. Саме під час війни і революцій великі підприємства зупиняють свою роботу, тим самим надаючи її дрібним.

Дрібний власник (як посередник, скупник*) у кустарно-ремісничій справі вміло черпає нагромадження свого капіталу з джерела найжорстокішої експлуатації дрібних виробників та прихованих форм виробництва (створених осередків мануфактур по домівках працівників без спільного приміщення). Він вдається до таких хитромудрих мануфактурних сплетень виробництва "вдома", оскільки постійно змушений приховувати від усіх свій вид діяльності, що є запорукою збільшення його капіталу. Цей спосіб тіншового нагромадження, по-перше, дрібний власник тримає у таємниці від великого капіталу, що розвивається й може захопити його вотчину, а по-друге – від державного управління, яке забере істотну частину доходів через оподаткування підприємницької діяльності. Примножуючи за рахунок несплати податків та тіншового становища свій дохід, він перебуває під впливом постійного страху за свій капітал. Так, нестабільні способи наживи могли обірватися для дрібного власника в будь-який час, а тому вони сприяли постійному посиленню умов експлуатації своєї вотчини, яка тимчасово перебувала у його розпорядженні тільки в перехідному до індустріальних відносин періоді.

Дослідження показали, що на території Російської імперії й СРСР із кінця ХІХ до середини ХХ ст. існувала незалежна від державного управління вотчина дрібного власника та проблема підпорядкування його останньому. Тому для її вирішення постало завдання (як у Російській імперії, так і в СРСР) створення державно-монополістичної форми управління у перехідний до індустріальних відносин період. За умови її вирішення, а також встановлення обліку дрібного виробництва й контролю за ним державна влада зможе здійснити його підпорядкування.

Розвиток тіншового капіталу та часткові збори податків є визначальною ознакою не підпорядкування дрібного виробника державному управлінню. Поворот капіталістичних відносин у ХХІ ст. на

* Ми підкреслимо роль найбільш яскраво вираженого до нагромадження тіншового капіталу дрібного власника, оскільки кустар та ремісник, які мали свій інструмент і приміщення й самостійно працювали у виробництві, також є дрібним власником та якоюсь мірою підприємцями в своїй роботі. Однак посередник і скупник самі не виробляють продукт або товар. Вони експлуатують інших виробників у тіншовій формі. Це є найважливіше для підпорядкування його державному управлінню.